

Tadeusz Wiślański

Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Wichrowicach w pow. wrocławskim

Un cimetière de la civilisation des coupes en entonnoir de Wichrowice, arr. de Wrocławek (Cujavie)

Późną jesienią 1942 r. w czasie robót polnych odkryto na terenie majątku Wichrowice w pow. wrocławskim groby ciałopalne. W roku 1943 przystąpiono do systematycznych badań tego obiektu, który okazał się cmentarzyskiem z okresu lateńskiego, odkrywając równocześnie interesujące nas zabytki neolityczne¹.

Ryc. 1. Wichrowice, pow. wrocławski. Położenie cmentarzyska (X)

Fig. 1. Wichrowice, arr. de Wrocławek. Situation du cimetière (X)

Cmentarzysko leży na niskim piaszczystym wzniesieniu (ryc. 1), opadającym łagodnie w kierunku pobliskiego bagna. Odcinek przekopany znajdował się na północ od drogi polnej z Kolonii Gołębin do Kolonii Wichrowice w narożniku utworzonym przez drogę i granicę szlaków rolnych nr 1 i 2.

Obiekt badano blisko siebie położonymi rowami sondażowymi w obrębie 53 wytyczonych odcinków. Przekopano i częściowo odkryto 3540 m² (ryc. 2 i 3). Dla całego zbadanego terenu wykonano plan zbiorczy w skali 1 : 250, który niestety nie zachował się, oraz plan wszystkich wykopów w skali 1 : 20. Rysowano także profile niektórych grobów. Łącznie od-

kryto na przekopanym terenie 46 obiektów, z czego znakomitą większość stanowią groby, jamy i paleniska z wczesnego, środkowego i późnego okresu lateńskiego, oraz dwa interesujące nas tutaj obiekty neolityczne. Materiały z okresu lateńskiego zostaną opublikowane w osobnej pracy. Zabytki i dokumentacja z badań w Wichrowicach znajdują się w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu i są zainwentaryzowane pod nr inw. 1943: 74, nr kat. 1943: 970—1142. Zabytki neolityczne mają nr kat. 1943: 978, 1107, 1112, 1113, 1141, 1142, 1196, 1197.

OPIS MATERIAŁÓW

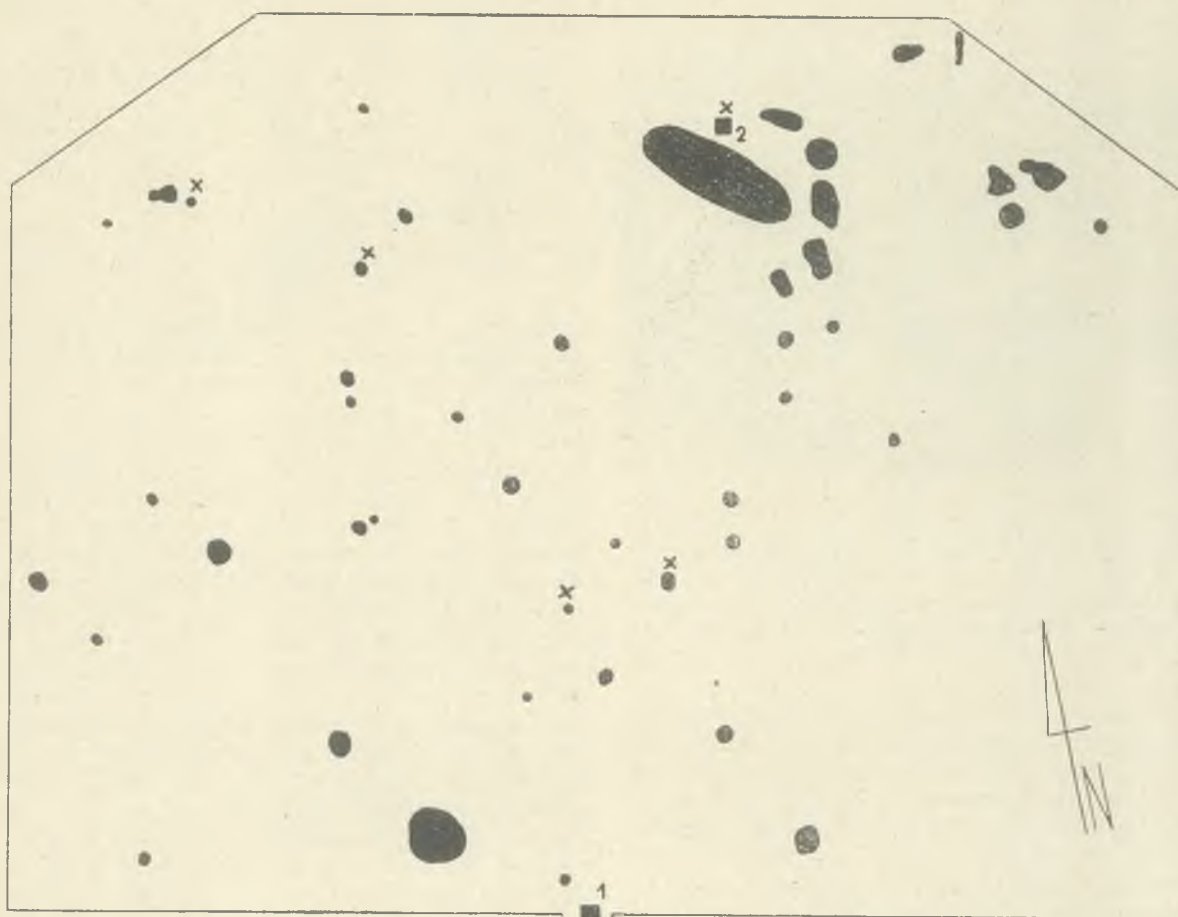
Grób 1²

Na południowej krawędzi przekopanego terenu (ryc. 2) pod warstwą próchnicy ornej (o miąższości 20—25 cm) na małym okrągłym zaciemnieniu (średn. ok. 40 cm) stała przechylona na bok amfora kultury pucharów lejkowatych. Około 10 cm od niej w kierunku zachodnim, ale jeszcze w obrębie wspomnianego zaciemnienia, znaleziono korony zębów ludzkich (ryc. 4). Nie ma więc wątpliwości, że mamy do czynienia z grobem, którego kości uległy w środowisku piaszczystym rozkładowi. Sądząc po układzie naczyń i zębach, szkielet zorientowany był głową na północ, jak się wydaje, z lekkim odchyleniem w kierunku wschodnim.

Amfora z dwustożkowatym zaokrąglonym brzuścem, lekko lejkowatą szyjką i dwoma kolankowato zgiętymi uszkami. Górną część naczynia zdobią grupy pionowych rytych linii (ryc. 5). Powierzchnia pierwotnie gładka szara, glina tłusta miękka. Na powierzchni oraz spękaniach można odczytać ślady formowania naczynia z taśm układanych lekko ukośnie i sklepanych drogą ugniatania. Dno wykonano w postaci krążka, do którego doklejono taśmy formujące ściankę. Ucha, jak się zdaje, umocowano na czopik. Wys. 22,5 cm, wylew 11,5 cm, dno 8,0 cm, średn. brzuśca 22,5 cm, szyjki 6,6 cm.

¹ Fotografia przedwojennego planu katastralnego dołączona jest do niemieckiej dokumentacji w archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Określono, że wykopy założono na „Schlag 2”, a punkt 0, do którego je nawiązano, leżał na drodze w miejscu przecięcia się granicy szlaku 1—2 z linią drzew rosnących na krawędzi drogi.

² W niemieckiej dokumentacji określono zespół jako nr 46 na odcinku nr 50.

Droga do Kolonii Wichrowice →

0 10 m

Ryc. 2. Wichrowice, pow. wrocławski. Plan rozkopanego terenu: ■ grób kultury pucharów lejkowatych; X miejsce znalezienia skorup i kamieni neolitycznych; czarne okrągłe lub owalne plamy — obiekty lateńskie

Fig. 2. Wichrowice, arr. de Włocławek. Plan du terrain investigué: ■ tombe de la civilisation des coupes en entonnoir; X lieu de trouvaille de tessons et de pierres néolithiques; taches noires rondes ou ovales — vestiges de la période de La Tène

Grób 2³

Około 30 m na północny wschód od grobu 1 w pobliżu grobowca kultury pomorskiej odkryto płytko pod powierzchnią kilka niespalonych fragmentów czaszki oraz kości długich (ryc. 6). W niemieckim sprawozdaniu wyrażono przypuszczenie, że był to grób neolityczny. Przemawiają za tym znalezione wśród kości i w najbliższym ich otoczeniu zabytki.

Skorupa, zapewne z amfory, zdobiona ornamentem drabinkowym (ryc. 7: 5). Powierzchnia gładka, brunatna, glina tłusta, bez domieszki, dość miękka.

Ponadto odkryto trzy narzędzia z krzemienia czekoladowego górnostarskiego.

³ Nr 39, odcinek 23.

Odłupek niezbyt regularny z jedną krawędzią załuskaną drobnym nieregularnym reztuszem (ryc. 8: 3).

Szeroki płaski wiór, dwustronnie poprzecznie złamany, wyszczerbiony na obu podłużnych krawędziach. Jedna krawędź od strony spodniej nosi ślady wyświecenia (ryc. 8: 5).

Płaski wiór dwustronnie poprzecznie złamany, o kształcie zbrojnika trapezowego, nie jest jednak łuskany.

Zabytki znalezione luźno

W grobie lateńskim 10 odkryto ułamek pucharzka zdobionego poniżej krawędzi rzędem pionowych słupków. Średn. wylewu 18,0 cm (ryc. 7: 8). Powierzchnia szarobrunatna, glina bez domieszek, tłusta, miękka.

Ryc. 3. Wichrowice, pow. włocławski. Widok wykopów dający pojęcie o metodzie badań i krajobrazie. W lewym narożniku zniszczony grób szkieletowy

Fig. 3. Wichrowice, arr. de Włocławek. Vue des tranchées donnant idée sur la méthode des fouilles et le paysage. Dans l'angle gauche une tombe à squelette détruite

Koło grobu 7 a odkryto brzeg pucharka zdobiony poniżej krawędzi trzema rzędami dołków wykonanych nieregularnym narzędziem (ryc. 7: 7); szarobrunatny, glina jak wyżej.

W grobie 23 odkryto ułamek brzegu pucharka zdobiony rzędem pionowych słupków (ryc. 7: 4). Powierzchnia i glina jak wyżej.

W grobie 24 odkryto narzędzie na smukłym, lekko skrzyżnym wiórze z bałtyckiego krzemienia kredowego. Jedną krawędź podłużną załuskano regularnym, drobnym, dość płaskim retuszem, drugą załuskano zwrótnie, w połowie na górną, w połowie na spodnią stronę wióra. Koniec wióra przeciwnie do piętki nosi ślady obtłukiwania rdzenia (ryc. 8: 4).

Z terenu rozkopanego, bez bliższego określenia miejsca, pochodzi ponadto 14 ułamków naczyń z gliny tłustej, miękkiej, bez domieszek. Tylko dwie skorupy mają domieszki (ryc. 7: 1). Powierzchnie gładkie, szare i jasnobrunatne. Wśród tych ułamków jeden reprezentuje pucharek (ryc. 7: 6), reszta pochodzi z naczyń bliżej nie określonego typu (ryc. 7: 3).

Ponadto odkryto kilka narzędzi krzemienianych. Dwa nieduże krępe wióry (jeden z krzemienia czekoladowego, drugi z kredowego bałtyckiego, lekko zwapniały) z załuskany krawędziami, jedna na stronie spodniej z kilkoma negatywami łusek (ryc. 8: 2).

Masywny wiór z krzemienia czekoladowego. Fragment jednej krawędzi załuskany dość stromym retuszem. Zakończenie wióra przeciwnie do piętki zastrzone dużymi płaskimi łuskami, drugi koniec ułamany (ryc. 8: 6).

Mały wiór lekko wygięty, o przekroju trójkątnym, z krzemienia czekoladowego. Jedna z krawędzi nosi ślady mikroretuszu.

Wióro-odłupek z bałtyckiego krzemienia

kredowego, część krawędzi pokryta nieregularnym drobnym retuszem (ryc. 8: 1).

Zaprawiak z wstępnej obróbki rdzenia z krzemienia kredowego bałtyckiego, mały fragment krawędzi pokryty mikroretuszem na stronie spodniej.

ANALIZA MATERIAŁÓW

Przynależność kulturowa i chronologiczna zabytków

Określenie przynależności kulturowej wyżej opisanych zabytków nie nastęrcza większych trudności. Amfora i wszystkie ułamki naczyń zarówno pod względem formy, jak i charakteru tworzywa, z którego je wykonano, pozwalają bez żadnych zastrzeżeń zaszerogować cały materiał do kultury pucharów lejkowatych. Nieco trudniejsze jest określenie przynależności kulturowej narzędzi krzemianych, brak bowiem w tym zespole typowych form przewodnich. Istnieją tutaj jednak punkty zaczepienia pozwalające łączyć je również z kulturą pucharów lejkowatych. Przemawia za tym charakter stanowiska wskazujący, że na przebadanym obszarze nie było innej osady z epoki kamiennej. Same krzemienie mają charakter neolityczny, co uwidacznia się w formach, retuszu, wyświeceniu wióra, a także częściowo w surowcu. Mamy tutaj na myśli importowany na tereny Kujaw i Wilkopolski tzw. surowiec czekoladowo-woskowy górnoastarcki. Występuje on na tych obszarach już w mezolicie⁴, jednak masowy jego napływ, zwłaszcza na Kujawy, nastąpił dopiero w neolicie. Spotyka się go najczęściej na stanowiskach fazy wióreckiej kultury pucharów lejkowatych. Na

⁴ M. in. S. Krukowski, *Paleolit*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Kraków 1939—1948, s. 92.

Ryc. 4. Wichrowice, pow. włocławski. Grób 2 kultury pucharów lejkowatych, widok z południa

Fig. 4. Wichrowice, arr. de Włocławek. Tombe No 2 de la civilisation des coupes en entonnoir, vue du sud

Ryc. 5. Wichrowice, pow. wrocławski, grób 1. Amfora kultury pucharów lejkowatych

Fig. 5. Wichrowice, arr. de Wrocławek. Tombe No 1. Amphore de la civilisation des coupes en entonnoir

kilku lepiej rozpoznanych osadach tej kultury odkryto piękne serie powtarzających się, regularnie wykonanych narzędzi z tego surowca oraz większe ilości odpadów powstałych przy ich produkcji (m. in. Sierakowo i Budy, pow. mogileński, Chlewiska, pow. inowrocławski, Zarębowo, pow. aleksandrowski⁵). Na niektórych stanowiskach było nawet więcej krzemienia czekoladowego niż narzutowego. Również badania powierzchniowe, przeprowadzone w wymienionych powiatach, wskazują na duże znaczenie surowca czekoladowego w neolicie tych obszarów. Wyraźnie ustępują ilościowo krzemieniowi czekoladowemu inne surowce importowane, jak nadbużański czy świeciechowski. Te ostatnie we wspomnianych osadach, jak też i w grobowcach kujawskich wystąpiły w małej ilości. Spotyka się je natomiast jako wyłączny dotychczas surowiec w skarbach (Zarębowo, st. 1, i Zakrzewo, pow. aleksandrowski⁶, Radowiska Wielkie, pow. wąbrzeski⁷). Duża ilość krzemienia importowanego na Kujawach miała także wpływ na rozmiary i jakość wytworów, co potwierdziły również badania grobowców kujawskich⁸. Poglądów S. Krukowskiego⁹ i opierającego się na nim

⁵ Badania Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN i zbiory Muz. Archeologicznego w Poznaniu.

⁶ Badania IHKM PAN i znalezisko przypadkowe, krzemień świeciechowski. Duże wióry z tego surowca znany też z Wilkostowa w pow. inowrocławskim, Moraw i Moraw Krzywosądza w pow. radziejowskim. Nie ma jednak pewności, czy były to znaleziska gromadne.

⁷ Skarb krzemienisty na Pomorzu, „Z otchłani wieków”, R. 3: 1928, s. 50. Jedynie w Arciszewie w pow. wrocławskim na st. 2 odkryto skarb złożony z 6 wiórów z krzemienia nadbużańskiego. Trzy z nich znajdują się w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie pod nr. 2671.

⁸ W. Chmielewski, Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań, Łódź 1952, s. 24 (90% krzemienia czekoladowego).

⁹ S. Krukowski, Pierwociny krzemieniarskie, górnictwa i handlu w holocenie Polski, cz. II, Wiad. archeol., t. 7: 1922, s. 53, 54.

zdania K. Jażdżewskiego¹⁰ o niskim stanie krzemieniarsstwa tej kultury nie można zatem w całej rozciągłości odnieść do fazy wióreckiej na Kujawach ani do terenów Wielkopolski, chociaż tam na stanowiskach mamy do czynienia z większą ilością gorszego surowca narzutowego, wpływającego ujemnie na jakość wytworów¹¹. Występują jednak na tym obszarze surowce importowane, m. in. z terenów Pomorza Zaodrzańskiego i Rugii, a także napływał zapewne wzdłuż Warty krzemień z Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. O tych jednak surowcach jesteśmy mało poinformowani. Natomiast duże zubożenie form, niestaranność ich wykonania, zmniejszenie się ilości surowców importowanych na korzyść narzutowych, jak i w ogóle krzemienia, obserwować możemy w Wielkopolsce i na Kujawach w fazie lubońskiej kultury pucharów lejkowatych. Powyższe wywody skłaniają nas do wniosku, że cały materiał krzemienisty z opisywanego stanowiska reprezentuje kulturę pucharów lejkowatych.

Materiałów z Wichrowic ze względu na charakter stanowiska nie możemy uznać za zespół zwarty. Wszystkie jednak skorupy i amfora należą do jednej grupy stylistycznej, tworząc zespół zabytków — jak można przypuszczać — pokrewny sobie czasowo. Przemawiają za tym charakterystyki ornamentów amfor w postaci grup pionowych linii (ryc. 5) i ornamentów drabinkowatych (ryc. 7: 5) oraz pucharków z rzędem pionowych słupków poniżej krawędzi. Falistą

¹⁰ K. Jażdżewski, *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*, Poznań 1936, s. 288.

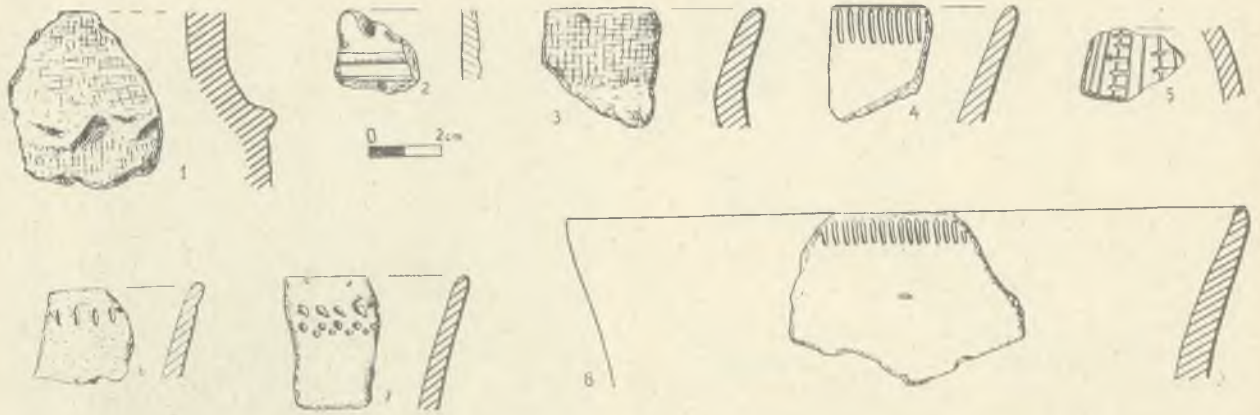
¹¹ Niestety opieramy się tutaj na niezupełnie pewnych materiałach, głównie z badań powierzchniowych.

Ryc. 6. Wichrowice, pow. wrocławski. Zniszczony grób szkieletowy 2

Fig. 6. Wichrowice, arr. de Wrocławek. Tombe No 2 endommagée à squelette

Ryc. 7. Wichrowice, pow. włocławski. Ułamki naczyń kultury pucharów lejkowatych
Fig. 7. Wichrowice, arr. de Włocławek. Fragments de vases de la civilisation des coupes en entonnoir

listewkę (ryc. 7: 1) również spotykamy w podobnych zespołach, określonych przez K. Jażdżewskiego jako faza wiórecka kultury pucharów lejkowatych¹².

Spróbujmy uzasadnić słuszność naszego zakwalifikowania i ustalić pozycję badanego materiału w obrębie kultury pucharów lejkowatych Wielkopolski i Kujaw¹³. Na tych terenach wspomniany autor wyróżnił dwie fazy omawianej kultury. Ich następstwo czasowe z braku danych stratygraficznych oparł on na stopniu zbieżności typologicznych z grupą północną, którą uważał za starszą od grupy wschodniej¹⁴. Mimo że stosunek między tymi grupami nie daje już dziś podstaw do ustalania starszeństwa, sam podział i kolejność faz okazały się słuszne. Znalazło to potwierdzenie w różnych powiązaniach, głównie z kulturą amfor kulistych i ceramiki sznurowej¹⁵. Przemawia za tym także materiał z osady w Zarębowie w pow. aleksandrowskim z wyraźnymi tendencjami ewolucji od fazy wióreckiej do lubońskiej. Na taką kolejność wskazują także zbliżone tendencje rozwojowe uwidaczniające się w różnych innych grupach (poza Wielkopolską i Kujawami) badanej kultury¹⁶.

W roku 1947 dla terenów Danii C. J. Becker wyróżnił na podstawie typologii starsze niż dotąd przyjmowano fazy kultury pucharów lejkowatych (tzw. A i B). Mają one poprzedzać pojawienie się najwcześniejszych grobów megalitycznych (dolmenów) w Danii. Dopiero w trzeciej fazie (tzw. C) pojawiają się tego

typu groby, i to na ograniczonych terenach. Inne grupy pozostawały przy grobach ziemnych. W następnym okresie, zaliczanym już przez Beckera do środkowego neolitu, groby megalityczne stają się powszechne na prawie całym terytorium Danii i Niemiec północnych¹⁷. Podobne do spotykanych w najstarszych dwóch fazach Danii (A i B) naczynia znajdowano sporadycznie również w Niemczech północnych, na Śląsku, Pomorzu, w Wielkopolsce, na Kujawach¹⁸, a także i na Morawach¹⁹. Nie można ich było podzielić na dwie fazy, dlatego Becker określił je mianem fazy A/B.

Praca Beckera i jego późniejsze publikacje²⁰ wywarły i wciąż jeszcze wywierają wielki wpływ na badaczy neolitu Europy środkowej. Zaznaczyło się to między innymi w dość powszechnej tendencji do stosowania podziałów duńskich na różnych terenach do poszczególnych grup kultury pucharów lejkowatych, nie mówiąc już o zagadnieniach genezy tej kultury, której miejsce powstania Becker wiązał z bliżej nie określonymi ziemiami leżącymi na południowy wschód od Danii.

¹⁷ C. J. Becker, *Mosefundne lerkar fra yngre stenalder. Studier over Tragbaegerkulture i Danmark*, „Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1957”, København.

¹⁸ Tamże, s. 200.

¹⁹ M. Zapotocky, *K problému počátku kultury nalevkovitých poharů*, „Archeologické Rozhledy”, R. 9: 1957, s. 206 i n. Skarb z Božic budzi jednak pewne zastrzeżenia.

²⁰ C. J. Becker, *Die mittel-neolithischen Kulturen in Südkandinavien*, „Acta Archaeologica”, vol. 25, København 1954, s. 49–100; tenże, *Probleme der neolithischen Kulturen in Nordeuropa vom Anfang der Trichterbecherkultur bis zum ... der Schnurkeramik*, [w:] *L'Europe à la fin de l'âge de pierre*, Praha 1961, s. 586. Na s. 586 stwierdza, że starszeństwo fazy A zostało potwierdzone drogą analizy pyłkowej. Mimo dużego znaczenia i przydatności tej metody zbyt dokładne datowanie na krótkich odcinkach czasu budzi pewne wątpliwości.

¹² Jażdżewski, op. cit., s. 232.

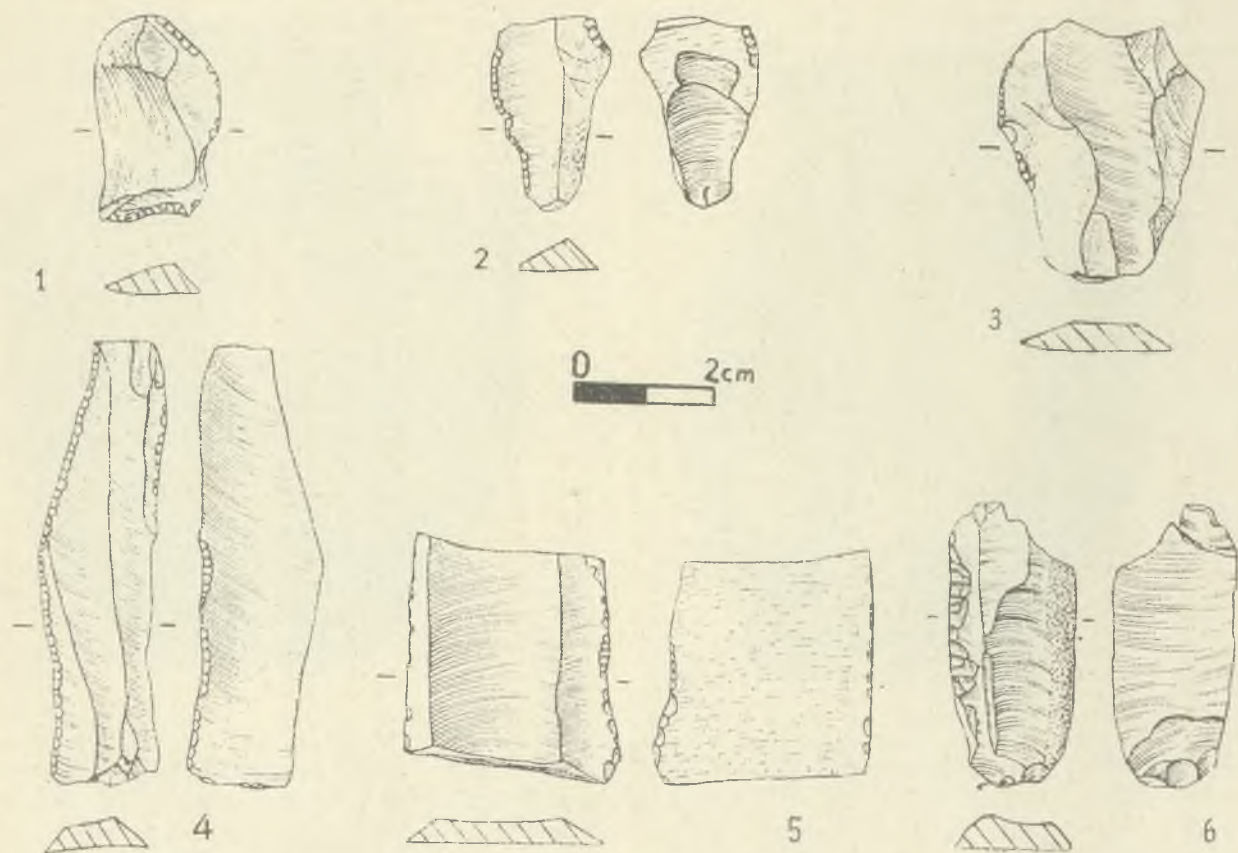
¹³ Konieczność nieco szerszej analizy wynika z licznych prób nowych podziałów proponowanych w zagranicznej literaturze przedmiotu.

¹⁴ Jażdżewski, l. c.

¹⁵ T. Wiślański, *Geneza i podstawy gospodarcze kultury amfor kulistych w Polsce* (praca w rękopisie).

¹⁶ M. in. porównanie grupy baalberskiej z salzmündską, czy też faz Beckera w Danii.

Ryc. 8. Wichrowice, pow. włocławski. Narzędzia krzemienne
 Fig. 8. Wichrowice, arr. de Włocławek. Outils en silex

Zajmijmy się tymi najstarszymi według Beckera formami naczyń na obszarach Wielkopolski, Kujaw i Pomorza Wschodniego. Są to najczęściej znaleziska bagienne, złożone z amfor i dzbanów, które w ilości 1 do 2 egzemplarzy razem odkrytych docierały do muzeów (ryc. 9). Również udało się rozkopać część jednej z osad (w Sarnowie, pow. włocławski, st. 1) zalegającej pod grobowcem kujawskim (nr 4) z fazy wióreckiej. Dostarczyła ona pucharu lejkowatego, odpowiadającego typom fazy A Beckera, oraz skorup z nakłuciami poniżej krawędzi²¹. Wnioskując jednak na podstawie najbliższych terytorialnie, zwartych zespołów tego typu z Niederlandin²² i Pinnow, Kr. Angermünde, i Neuenkirchen, Kr. Neubrandenburg²³, oraz bardziej oddalonych duńskich²⁴ podobne

do naszych amfory występowały w zespołach z pucharami. Mając więc na uwadze stratyografię z Sarnowa oraz zasadnicze różnice w formach amfor²⁵, dzbanów²⁶ i pucharów lejkowatych²⁷ w stosunku do tych form w zespołach

²¹ Chmielewski, op. cit., s. 23, 24, ryc. 5 i 6.

²² E. Sprockhoff, *Die Kulturen der jüngeren Steinzeit in der Mark Brandenburg*, Berlin 1926, tabl. 7; K. Langenheilm, *Zur Stellung der nord-Steinzeit in der Mark Brandenburg*, Berlin 1926, „Gothiskandza”, z. 3: 1941, tabl. 3 c.

²³ K. Raddatz, *Frühneolithische Keramik aus der Uckermark, „Germania”*, t. 30: 1952, s. 6—13; A. Hollnagel, *Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Funde des Kreises Neubrandenburg*, Schwerin 1962, tabl. 24.

²⁴ Becker, *Mosefundne ...*, różne ryciny.

²⁵ Jażdżewski, op. cit., ryc. 105—107, 190, 191, 215, 322; Chmielewski, op. cit., ryc. 3; L. Gabałówna, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w osadach kultury pucharów lejkowatych w Radziejowie Kujawskim i Opatowicach, pow. Radziejów Kujawski, w roku 1958*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 11: 1960, s. 25, ryc. 6; W. Hensel, A. Broniewska, *Starodawna Kruszwica*, Wrocław 1961, ryc. 11; F. Maciejewski, *Dalsze badania nad źródłem wody w Biskupinie*, *Wiad. archeol.*, t. 25: 1958, s. 248, ryc. 1; tenże, *Wyniki badań nad źródłem na stanowisku 15a w Biskupinie, pow. Żnin*, tamże, t. 26: 1959—1960, s. 229, ryc. 3 i 4; W. La Baume, K. Langenheilm, *Die Steinzeit im Gebiet der unteren Weichsel*, „Blätter für deutsche Vorgeschichte”, z. 9—10; 1933, tabl. 13; E. Neustupny opublikował też amforę z Pikutkowa w pow. włocławskim, st. 6, por. przyp. 40.

²⁶ W. Tezlaff, *Grobowce kultury pucharów lejkowatych ze Zberzynka, pow. Konin, i Obalek, pow. Koło*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 12: 1961, ryc. 9 i 10.

²⁷ Jażdżewski, op. cit., różne ryciny; Gabałówna, op. cit., ryc. 7; Maciejewski, *Dalsze badania...*, ryc. 3 i in.

1

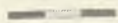
2

3

4

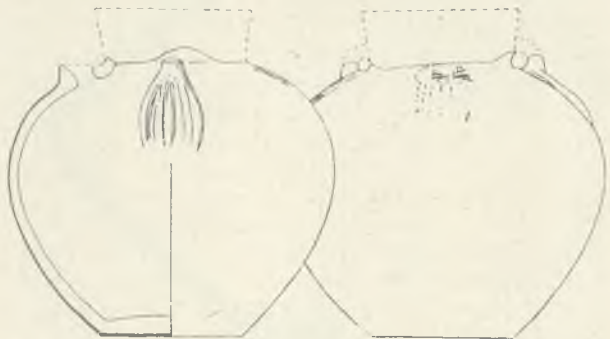

Ryc. 9. Naczynia kultury pucharów lejkowatych znalezione w torfowiskach: 1, 2 — Łęko, pow. średzki; 3 — Nowiny, pow. inowrocławski; 4 — Sobota, pow. poznański

Fig. 9. Vases de la civilisation des coupes en entonnoir trouvés dans des tourbières: 1, 2 — Łęko, arr. de Środa; 3 — Nowiny, arr. d'Inowrocław; 4 — Sobota, arr. de Poznań

fazy wióreckiej i lubońskiej²⁸, uważamy za uzasadnione wyróżnianie i na naszych terenach fazy starszej od wióreckiej. Stanowiska tej fazy są na razie nieliczne, a zespół form ograniczony do czterech typów naczyń. Są to amfory, dzbany, puchary lejkowate i bliżej nie

Ryc. 10. Śmigiel, pow. kościański. Naczynia kultury pucharów lejkowatych, ok. 1/4 w. n.

Fig. 10. Śmigiel, arr. de Kościan. Vases de la civilisation-des coupes en entonnoir, env. 1/4 gr. nat.

określone naczynia z rozchylonymi brzegami. Do stanowisk tej fazy zaliczyć możemy poza Sarnowem naczynia z Sadłużka w pow. wrocławskim²⁹, Nowin w pow. inowrocławskim (ryc. 9: 3), Soboty w pow. poznańskim (ryc. 9: 4), Łękna w pow. średzkim (ryc. 9: 1, 2)³⁰, Płużnic w pow. wąbrzeskim³¹ i Kokorzyna oraz Śmigła w pow. kościańskim³². To ostatnie naczynie, o ile zostało znalezione z drugim naczyniem baniastym (ryc. 10) może budzić już pewne zastrzeżenia, gdyż drugie z nich nosi pewne cechy późniejsze. Również nie jesteśmy pewni, czy z tą fazą należy łączyć naczynie z Wawrzyna w pow. inowrocławskim (ryc. 11)³³, które typologicznie do niej należy, ale różni się bardziej delikatnym wykonaniem i specyficznym ornamentem, chociaż zbliżony do niego okaz znany jest z cytowanego już zespołu z Nederlandin³⁴. Blisko z tą grupą

²⁸ Por. przede wszystkim Jażdżewski, *op. cit.*, s. 55. Naczynia z Kokorzyna, pow. kościański, reprezentujące typologicznie najstarszą fazę, zostały znalezione na stanowisku fazy lubońskiej, ale w osobnym zespole, prawdopodobnie w studni, i nie ma podstaw do łączenia ich z późniejszą osadą (też archiwum Muz. Arch. w Poznaniu).

²⁹ Jażdżewski, *op. cit.*, s. 194 ryc. 190, 191.

³⁰ A. Lipińska, *Dwa naczynia pucharów lejkowatych z Łękna w powiecie średzkim*, Prz. archeol., t. 9: 1950, s. 32, ryc. 1, 2, oraz nasza ryc. 9.

³¹ Langenheim, *op. cit.*, tabl. 3c.

³² Lipińska, *op. cit.*, ryc. 4.

³³ „Z otchłani wieków”, R. 23: 1957, s. 41, i nasza ryc. 11.

³⁴ Sprockhoff, *op. cit.*, tabl. 7. Pionowy ornament gęsto przebiegających żłobków, typowy dla grupy północnej kultury pucharów lejkowatych, stwierdzono też na dwóch pucharach lejkowatych znalezionych w bagnach w Złotowie w pow. inowrocławskim i Słachcinie w pow. średzkim. Oba te znaleziska zostaną opublikowane w najbliższym czasie przez mgr L. Gabałównę i W. Tetzlaffównę.

łączą się okazy ze Szpęgawska w pow. starogardzkim i z Grudnej w pow. złotowskim³⁵. Wykazują one jednak wyraźną tendencję do dwustożkowatości brzuśca, czego nie obserwuje się w pozostałych naczyniach tej grupy. Jest to cecha typowa dla okresu późniejszego³⁶. Natomiast naczynia z Bartoszewic w pow. wąbrzeskim, a już na pewno z Malankowa w pow. chełmińskim, zaliczane przez A. Lipińską do tej wczesnej fazy³⁷, o ile te ostatnie tworzą zwarty zespół, reprezentują fazę wiórecką omawianej kultury.

Nasuwa się jednak pytanie, czy przy obecnym stanie badań można w Wielkopolsce, na Kujawach i Pomorzu Wschodnim wyróżnić więcej niż trzy fazy rozwojowe kultury pucharów lejkowatych. W przyszłości niewątpliwie tak, już dzisiaj bowiem rysują się w obrębie poszczególnych faz pewne zespoły o różnych

³⁵ Langenheim, *op. cit.*, tabl. 3d, e.

³⁶ Dwustożkowatość uważa się za cechę powstałą pod silnym oddziaływaniem kultur południowych, por. m. in. H. Knöll, *Die nordwestdeutsche Tiefstichkeramik und Ihre Stellung im nord- und mittel-europäischen Neolithikum*, Münster 1959, m. in. s. 149. Zagadnienie stosunku kultur północnych do południowych ma bardzo dużą literaturę, której tutaj cytować nie będziemy.

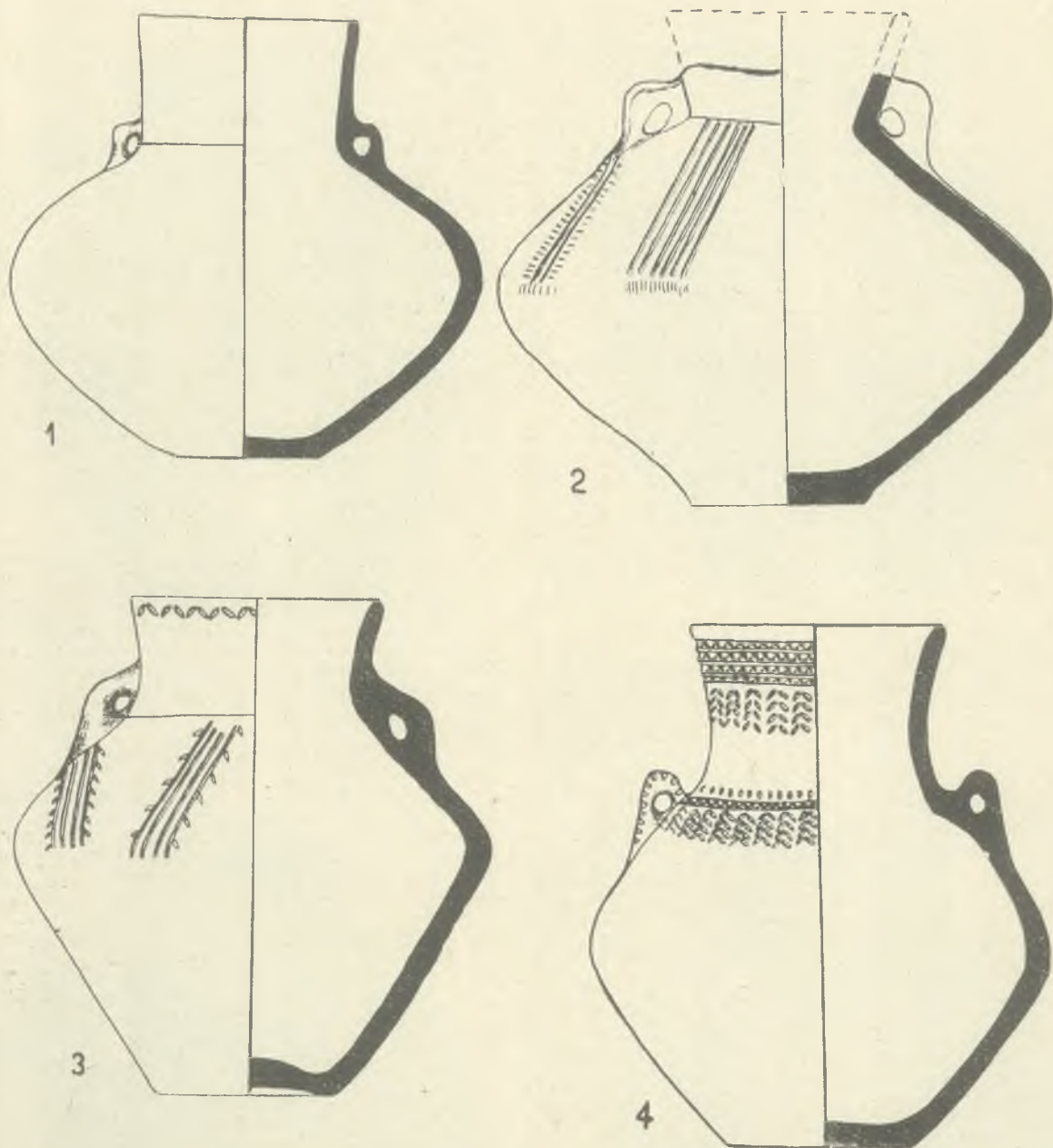
³⁷ Lipińska, *op. cit.*, s. 35; por. La Baume, Langenheim, *op. cit.*, tabl. 14, też Langenheim, *op. cit.*, tabl. 1, 2; „Z otchłani wieków”, R. 20: 1951, s. 117—119. Naczynia z Lipnicy w pow. wąbrzeskim (Langenheim, *op. cit.*, tabl. 2a) oraz z Krobi w pow. lipnowskim (Muz. Toruń, nr kat. 1400) raczej jestem skłonny datować na wczesne stadium kultury amfor kulistych.

Ryc. 11. Wawrzyn, pow. inowrocławski. Naczynie kultury pucharów lejkowatych

Fig. 11. Wawrzyn, arr. d'Inowrocław. Vase de la civilisation des coupes en entonnoir

Ryc. 12. Amfory kultury pucharów lejkowatych. 1 — Stary Brześć, pow. wrocławski, faza wiórecka; 2 — Ługi Ujskie, pow. trzcianecki, faza wiórecka; 3 — Zarebowo, pow. aleksandrowski, z osady o cechach przejściowych od fazy wióreckiej do lubońskiej; 4 — Gorzów Wielkopolski, faza lubońska

Fig. 12. Amphores de la civilisation des coupes en entonnoir. 1 — Stary Brześć, arr. de Wrocławek, phase de Wiórek; 2 — Ługi Ujskie, arr. de Trzcianka, phase de Wiórek; 3 — Zarebowo, arr. d'Aleksandrów, d'un village de la période de transition entre la phase de Wiórek et la phase de Luboń; 4 — Gorzów Wielkopolski, phase de Luboń

cechach wcześniejszych i późniejszych (np. materiały z Separowa w pow. nowotomyskim). Niemniej nie upoważniają one jednak na razie jeszcze do metodycznie poprawnej dokładniejszej klasyfikacji chronologiczno-typologicznej niż ta, która w chwili obecnej jest przyjmowana w polskiej literaturze przedmiotu³⁸.

³⁸ Lipińska, *op. cit.*, s. 35; K. Jażdżewski, *Kultura pucharów lejkowatych. Rozważania na temat jej genezy i systematyki*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria

Dlatego też próby między innymi Marii Gimbutas³⁹ czy E. Neustupnego⁴⁰, podejmowane

Archeologiczna, nr 6, Łódź 1961, s. 85; tenże, *Über einige Probleme des Mittel- und Jungneolithikums in Polen*, [w:] *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praha 1961, s. 431 i n.

³⁹ M. Gimbutas, *Prehistory of Eastern Europe*, Cambridge Mass. 1956, s. 121 i n.

⁴⁰ E. Neustupny, *Contributions to the Eneolithic Period in Poland*, [w:] *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praha 1961, s. 441 i n. Krytyka, por. pozycje Jażdżewskiego, przyp. 38.

zresztą wyraźnie z pozycji klasyfikacji duńskich Beckera, budzą wątpliwości. Wszelkie bowiem rozbijanie notorycznie zwartych zespołów wióreckich na ceramikę typu baalberskiego, grupę reprezentowaną przez osadę w Gaju w pow. wrocławskim, właściwą wiórecką itd. nie wynika — jak słusznie podkreślano — z dostępnych materiałów. Wyróżnienie bowiem jakichś nowych grup przestrzennych czy faz rozwojowych musi się oprzeć na szeregu elementów wskazujących na różnice treści tych zespołów, a nie na pojedynczych dowolnie dobranych formach. Poza tym nie można zapominać, że na terenach wielkopolsko-kujawskich działało szereg odmiennych czynników, chociażby kontakt z nieco odmienną strefą kultur wstęgowych, niż na obszarach duńsko-północnoniemieckich. Stąd też rozwój naszej kultury na obu tych terytoriach mimo wielu zbieżności mógł przebiegać odmiennie i wymaga opracowania swoistego podziału, który z kolei dopiero może być porównywany z podziałami terenów sąsiednich.

Mając ustawiony chronologiczno-typologiczny schemat rozwoju kultury pucharów lejkowatych w Wielkopolsce i na Kujawach, możemy przystąpić do określenia czasowego naszego zespołu. Zaczniemy od amfory. Amfory najstarszej fazy są przeważnie niezdobione i mają brzuśce jajowate (ryc. 9). W fazie wióreckiej obserwujemy wyraźne tendencje do rozkładania proporcji brzuśca wszerek i ostrzejszego załamania. Ponadto często pojawiają się ornamenty⁴¹. Natomiast nieliczne ze znanych amfor fazy lubońskiej wykazują też dość ostre załomy brzuśców (ryc. 12), a w stosunku do amfor wióreckich raczej mają tendencję do form smuklejszych lub o spłaszczonych szerokich brzuścach oraz bogatszej ornamentyki⁴². Nasza amfora reprezentuje zatem typ łączący się wyraźnie z grupą podobnych naczyń znajdowanych w zespołach fazy wióreckiej. To samo można powiedzieć o skorupach, zwłaszcza z ornamentem drabinkowym⁴³. Z tą fazą łączą się także materiały krzemienne.

Charakter stanowiska

Znalezienie jednego grobu pewnego i drugiego zniszczonego upoważnia nas do przypuszczenia, że na badanym stanowisku mamy do czynienia z cmentarzyskiem, i to — jak wynika z badań — płaskim. Podkreślamy wyraźnie tę cechę, ponieważ istnieją na naszym terenie w fazie wióreckiej dwa typy cmentarzysk: płaskie, znane nam dotąd jedynie ze Starego

Brześcia w pow. wrocławskim, st. 1⁴⁴, oraz kurhanowe, tzw. grobowców kujawskich. W. Chmielewski na podstawie rozmieszczenia grobowców kujawskich sugeruje, że istniały współcześnie dwie nieco odmiennie grupy tej samej kultury. Jedna z nich, żyjąc na terenie bardziej piaszczystym, zajmowała się na większą skalę hodowlą, budowała grobowce kujawskie, druga, mieszkająca na urodzajniejszych terenach zastoiska brzesko-kujawskiego, zakładała cmentarzyska płaskie⁴⁵. Byłyby to w pewnym stopniu odpowiedniki grup megalitycznych i niemegalitycznych we wczesnym neolicie Danii⁴⁶. Można wysunąć wprawdzie pewne wątpliwości odnośnie do poglądów W. Chmielewskiego, wskazując na grobowce tego typu w strefie lessowej na Lubelszczyźnie⁴⁷, czy nawet na Morawach⁴⁸, a małą ich ilość tłumaczyć ich silniejszym zniszczeniem na terenach intensywniejszej gospodarki rolnej. Ponadto na obszarach notorycznie megalitycznych też często spotyka się w niewielkiej od siebie odległości groby płaskie i kurhanowe⁴⁹. Naszym jednak zdaniem nawet na bardzo małych obszarach mogły się wytworzyć w wyniku społecznego podziału zajęć grupy o nieco odmienną gospodarkę, zwyczajach, tradycji itd. Na przykład w naszym wypadku nie jest wykluczone, że cmentarzyska płaskie mogą być pozostałościami rodów, które żyły pod większymi wpływami młodszych kultur wstęgowych⁵⁰ skupiających się przede wszystkim na obszarach widniejszych lasów liściastych, a tym samym na terenach gleb urodzajniejszych. Oczywiście są to jedynie sugestie wymagające szerszych studiów.

Przy porównaniu grobów z Wichrowic z grobami ze Starego Brześcia, a także z innych terytoriów, uderza brak śladów obstawy kamiennej⁵¹. Mogła ona ulec zniszczeniu przy

⁴⁴ Tamże, tabl. LVIII—LX, ryc. 189.

⁴⁵ Chmielewski, *op. cit.*, s. 31 i n.

⁴⁶ Becker, *op. cit.*, s. 151 i n.

⁴⁷ J. Gurba, *Cmentarzysko kultury czas lejkowatych w miejscowości Kolonia Strzelce, pow. Puławy. „Sprawozdania Archeologiczne”*, t. 5: 1959, s. 259 i n.; J. Gromnicki, *Grób kultury czas lejkowatych w Stradowie, pow. Kazimierza Wielka*, tamże, t. 13: 1961, s. 11 i n. Także nowe badania doc. A. Gardawskiego.

⁴⁸ A. Hausfova, *Long Barrows of the TBR Culture in Moravia*, [w:] *Epitymbion Roman Haken*, Praha 1958, s. 22 i n.

⁴⁹ Knöll, *op. cit.*, s. 45 i n.; E. Sprockhoff, *Die nordische Megalithkultur*, Berlin 1938, s. 56 i n.; Jażdżewski, *op. cit.*, s. 300.

⁵⁰ Szerzej zajmowałem się tym zagadnieniem w cytowanej pracy (przyp. 15), tam też literatura przedmiotu.

⁵¹ M. in. L. Gajewski, *Kultura czas lejkowatych między Wisłą a Bugiem*, „Annales Universitatis M. Curie-Skłodowska”, Sectio F, t. 4: 1952—1953; J. Gurba, *Materiały do badań nad neolitem Małopolski*, tamże, t. 9: 1957, z. 3, s. 113 i n.; tenże, *Stanowisko kultury czas lejkowatych w miejscowości Chruszczów Kolonia, powiat puławski*, tamże, t. 11: 1960, z. 2, s. 33 i n. Obstawy miało też cmentarzysko z fazy lubońskiej z Pikutkowa w pow. wrocławskim, st. 5.

⁴¹ Por. przyp. 25.

⁴² Gabałówna, *op. cit.*, s. 24; F. Buchholz, *Vor- und Frühgeschichte*, [w:] *Überblick, Die Kunstdenkmäler des Stadt- und Landkreises Landsberg (Warthe)*, Berlin 1937.

⁴³ Jażdżewski, *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej...*, liczne ryciny.

zakładaniu cmentarzyska lateńskiego. Niewiele też możemy powiedzieć o wielkości cmentarzyska. Bardzo ubogie wyposażenie grobów tej kultury i brak lub zniszczenie obstaw kamiennych mogły spowodować, że z pozostałych grobów nie zachowały się żadne ślady. Przypuszczalnie cmentarzysko nie obejmowało więcej niż 10—15 pochówków⁵². Natomiast nie-

⁵² Jest to średnia ilość, która wypadła nam z prób zestawień różnych obiektów z Europy północnej.

liczne luźne zabytki znalezione na tym stanowisku mogą częściowo pochodzić ze zniszczonych grobów, ale raczej wiążą się na cmentarzysku z działalnością obrzędową, jaką możemy śledzić w grobowcach kujawskich⁵³. Płaskie cmentarzysko w Wichrowicach jest drugim ze znanych na Kujawach tego typu obiektów datowanych na fazę wiórecką kultury pucharów lejkowatych.

⁵³ Jażdżewski, *op. cit.*, s. 301; Chmielewski, *op. cit.*, s. 19 i n.

Un cimetière de la civilisation des coupes en entonnoir de Wichrowice, arr. de Włocławek (Cujavie)

Résumé

L'auteur s'occupe dans son article de deux sépultures néolithiques trouvées pendant l'investigation d'un cimetière de la civilisation poméranienne de la période de La Tène (fig. 2). Ces sépultures remontent à la civilisation des coupes en entonnoir. Se basant sur l'examen stylistique d'une amphore (fig. 5) et de quelques objets isolés (fig. 7, 8), il s'est vu fondé d'assigner les tombes néolithiques de Wichrowice à la phase de Wiórek de la dite civilisation en Cujavie. L'auteur a ensuite prêté une attention particulière aux rapports qui avaient pu relier la phase de Wiórek à la culture matérielle de la civilisation des coupes en entonnoir dans la partie nord-ouest de la Pologne. Il a remarqué que sous l'influence de la classification établie pour le Danemark par Becker, des tendances se sont manifestées de diviser cette civilisation en 5 phases, tendance que l'auteur critique trouvant qu'il est impropre de transposer une telle classification sur le territoire nord-ouest de la Pologne. De fait, on ne peut différencier que trois phases de développement du matériel provenant de cette région de la Pologne. La première, c'est-à-dire la phase la plus ancienne (fig. 9), pourrait éventuellement correspondre en général à la phase AB de Becker. Son ancienneté par rapport à la phase de Wiórek trouve sa confirmation tant au point de vue stratigraphique (Sarnowo, arr. de Włocławek, station N° 1) qu'au point de vue stylistique. La seconde phase est celle qui fut différenciée par K. Jażdżewski comme phase de Wiórek et enfin la troisième, la phase de Luboń qui en est le successeur. Il est vrai que parmi les vestiges appartenant aux dites phases de développement se sont signalés des ensembles plus

anciens et des ensembles plus jeunes, sans pourtant qu'on soit autorisé, du moins à l'état actuel des recherches, de les classer comme nouvelles phases de développement. Aussi est-ce pourquoi l'auteur considère comme dépourvu de fondement tout essai de différencier soit une phase de Baalberg soit une phase du type de Gaj etc. (Neustupny, Gimbutas), uniquement parce qu'on dispose de quelques vases isolés ou parce qu'on veut relier le développement de cette civilisation en Cujavie et en Grande-Pologne aux 5 phases du développement danois ou même aux divisions chronologiques établies pour d'autres régions sur la base du schéma danois.

Les sépultures du cimetière de Wichrowice appartiennent donc à la phase de Wiórek (fig. 12 — formes typiques d'amphores de la phase de Wiórek et de la phase de Luboń), qui admettait dans son rite funéraire des types doubles de cimetières, notamment des cimetières plats (Stary Brześć Kolonia et Wichrowice) ainsi que des sépultures sous tumuli (tombes du type kujavien et tombes circulaires). On pourrait éventuellement tenter de tirer des parallèles entre certaines régions d'expansion de ce type de cimetières désignées par Chmielewski, et les groupes «mégolithiques» et «non-mégolithiques» de la première période du néolithique au Danemark. Quant au cimetière de Wichrowice il appartient à la sphère d'expansion des sépultures plates.

L'auteur signale enfin les très nombreux vestiges de diverses espèces de silex brut importées en Pologne septentrionale de la Pologne méridionale et orientale, fort riche en matière première de ce genre. Le silex importé fut trouvé également à Wichrowice.

Traduit par Zofia Sławska